कर्मकरस्तेषां दासास्त्रिप्रकाराः। शिष्यान्तेवासिभृतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृत्। एते कर्मकरा त्रेधा दासास्तु भृत्यादयः। सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेषामाज्ञकर्मणोर्विशेषः। जातिकर्मकरस्तु क्रीतविशेषोऽत्तिरेव च। कर्मापि द्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतां स्मृतम्। भृत्यद्वाराशुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनम्। गुह्याङ्गस्पर्शनोच्छिष्टविण्मूत्रपरिशोधनम्। अशुभकर्म विज्ञेयं शुभमन्यदतः परं"मिति—"तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी। अन्तेवासी शिल्पादिषु। मूल्येन यः कर्म्म करोति स भृतकः। कर्म्मकृतां मधिष्ठाता अधिकर्म्मकृत्। अशुचिस्थानम् उच्छिष्टप्रक्षेपणार्थं गर्तादिकम्। अवस्करः भृत्यमार्जितपांश्वादिनिचयस्थानम्। उज्झनं त्यागः। भृतकयात्त्रिविधः। तदुक्तम्"उत्तमस्त्वायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु क्रयीयकः। अधमोभारवाही स्यादित्येवन्त्रिविधोभृतः"इति।

कर्म्मकर्त्तृ पु० कर्मैव कर्त्ता। व्याकरणोक्ते कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया प्राप्तकर्तृत्वभावे कर्मणि।"क्रियमाणन्तु यत् कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैः कर्त्तुः कर्मकर्त्तेति तद्विदुः" व्या० का०। कर्मकर्त्तरि च कार्य्यभेदातिदेशमाह "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" पा०। सि०कौ० विवृतमेतत् यथा

"कर्त्तरि तु कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत्स्यात्। कार्य्यातिदेशोऽयम्। तेन अगात्मनेपदचिण्णिजादिः स्युः। कर्त्तुरभिहितत्वाद्यथा। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। ननु भावे लकारे कर्त्तृद्वितीया स्यादस्यादतिदेशादिति चेन्न लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवत्। लिङ्याशिष्यङिति द्विलकारकात्र लत्वनुवृत्तेः भावे प्रत्यये च कर्त्तृलकारेणानुपस्थितेः। अतएव लत्वक्तखलर्थाः कर्मकर्त्तरि न भवन्ति किन्तु भावे एव। मेत्तव्य कुरुष्वेन। नन्न पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिद्विधाभवनञ्च। सैवेदानीं कर्त्तृस्था न तु तत्तुल्या? सत्यम्। कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्स्थानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः। कर्मणेति किम्? करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत्। किञ्च—कर्त्तृस्थक्रियेभ्यो मा भूत्, गच्छति ग्रामः, आरोहति हस्ती, अधिगच्छति शास्त्रार्थः, अरति ग्रहधाति वा। यत्र कर्मणि क्रियातो विशेषो दृश्यते, यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र। न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते। करोतिरुत्पादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था, तेन कारिष्यते घट इत्यादि। यत्रार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत्। ज्ञानेच्छादिवद्दृश्यत्वस्य कर्त्तृस्थत्वात् एतेन अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् इदमस्माभिः सरलायां व्याख्यातम् यथा—"उत्प्रवृत्तिमात्रे कर्त्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके। व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भवः"इति वाक्यमनुरुध्यानः कर्त्तृत्वकर्मत्वादिकं व्यवस्थाप्य कार्य्यविशेषाय कर्मातिदेशकत्वमवतारयति कर्त्तरि त्विति। कर्मस्थया कर्ममात्रस्थया क्रियया फलेन"फलव्यापारयोर्धातुः"इत्युक्तेः"धातोरर्थः क्रियोच्यते"इत्युक्तेश्चेत्यर्थः। तुल्यक्रियः समानाधिकरणक्रिय इत्यर्थः। किञ्च कर्मस्थभावकएव कार्य्यातिदेशार्थं कर्मणेति पदम्"कर्मस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्मवत्। कर्त्तृस्थेऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्ता च कर्त्तृवत्" इत्युक्तेः"कर्मस्थः पचतेर्भावः कर्मस्थाश्च भिदादयः"इत्युक्तेः भिदादयः कर्ममात्रस्थाः। गमनादयस्तु कर्त्तृस्थाः"कर्त्तृस्थो बुध्यतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः"इत्युक्तेः।"व्यत्ययो बहुलञ्छिन्दस्यापिशिष्यङिति" सूत्रयोः सन्निजातद्विलकारमध्ये एकलकारस्यानुवृत्तेरित्यर्थः। लत्वक्तखलर्थाइत्यत्र क्तप्रहणं प्रायिकं सिनोत्यासइत्यादौ कर्मकर्त्तरि क्तस्य दर्शनादिति बोध्यम्। वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तीत्याह कर्मत्वकर्त्तृत्वावस्थेति तथा चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात् कर्त्तुः कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वमिति भावः। नेतरत्रेति। "निर्वर्त्ये च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते। न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः"इतिहर्य्युक्तेः क्रियाजातविशेषवतोरेव निर्वर्त्यविकार्य्ययोः कर्म्मवद्भावो न तु तद्रहिते प्राप्य इति सिद्धान्तो द्योतित इति भावः" अत्र च यथा बोधाधिकं तथा शब्द०प्र० उक्तं यथा

"अथ भिद्यते अभेदि कुम्भूकः स्वयमित्यादौ भिदाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वरूपस्य तत्कर्त्तृत्वस्य कथं कुम्भूकादावन्वयः भिदादेः परस्मैपदित्वेन तदर्थधर्मितया कर्त्तृत्वबोधने पदान्तरस्यासामर्थ्यात् यगिणोर्विशुद्धत्वाच्चेयत आह। एकक्रियाधर्मितया कर्त्ता कर्मतोभयोः। बोधने कर्मताकाङ्क्षापेक्षोत्पन्नतोभवेत्। कर्मताकाङ्क्षा कर्मतान्वयस्यैवानुकूला आत्मनेपदयगादिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षा व्युत्पत्तिवैचित्र्यादपेक्षणीया न तु कर्त्तृत्वान्वयस्य परस्मैपदविकरणादिसन्दर्भरूपा यद्येवं तण्डुलपचनौ पश्यते इत्यपि प्रयोगः